

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «ГРОШІ»

Т.В. Скрипаченко,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Запорізького національного університету

Стаття присвячена розгляду економічного та психологічного значення грошей у сучасному житті. Особливо зазначається, що сьогодні гроші набувають суто психологічного змісту, який великою мірою визначається ставленням людини до грошей.

Ключові слова: гроші, ставлення до грошей, багатство, бідність, категорії бідних, економіко-психологічна адаптованість.

Статья посвящена рассмотрению экономического и психологического значения денег в современной жизни. Особое внимание уделяется тому, что сегодня деньги приобретают сугубо психологическое содержание, которое в существенной степени определяется отношением человека к деньгам.

Ключевые слова: деньги, отношение к деньгам, богатство, бедность, категории бедных, экономико-психологическая адаптированность.

На сьогоднішній день існує багато визначень того, що таке гроші. Найбільш чітко з них дав ще Адам Сміт, який сказав, що ми використовуємо гроші, звільняючись від них, тобто це універсальний різновид речі, яку людина може використовувати, тільки віддавши її іншим людям, у той час як інші види речей використовуються людьми через придбання, присвоєння [1].

Винахід грошей – велике досягнення людського розуму. Гроші є самостійним відношенням взаємозамінності та обмінюваності економічних об'єктів.

Наприклад, засновники класичної політичної економії прийшли до висновку, що виникнення грошей обумовлено труднощами безпосереднього обміну продуктами праці. На нижчих сходинках економічного розвитку, коли виробники тільки починали отримувати надлишки своєї праці та хотіли їх обміняти, зробити це було досить складно: бажання двох суб'єктів ринку відносно обміну споживчими вартостями не співпадали. Поступово учасники обміну переконувалися в тому, що серед продуктів, які обмінювалися на ринку, є такий, на який є найбільший попит. Цей продукт можна завжди легко обміняти на необхідне благо в певний момент (наприклад, сіль).

У процесі розвитку й ускладнення обміну такі продукти стають бажаними для учасників обміну. Їх починають приймати всі в обмін на звичайні продукти, і таким чином вони отримують нову споживчу вартість – властивість бути загальним товарним еквівалентом. В окремих місцевостях, де з давніх часів відбувався обмін, поступово виділялися свої товари на роль загального еквіваленту. У такій ролі в різних народів виступали тварини, хутро, сіль, зерно, метал і т.ін.

Стихійне закріплення за одним із товарів ролі загального еквіваленту означало, власне, появу грошей у їх найпростішому вигляді. Однак на цій примітивній формі розвиток грошей не припинився.

Короткочасний погляд на ставлення до грошей і багатства в історії дозволяє знайти декілька особливостей, головна з яких – це подібні гойдалці коливання від одного полюсу ставлень до іншого. Цілком прихильне ставлення до грошей в античності, де багатство визнавалось як милість богів, змінилося осудом любові до грошей в епоху середньовіччя, після чого прихильність повертається у вигляді «капіталістичного користолюбства», а потім знову осуджується й використовується державами в ході великих соціальних експериментів.

Наприклад, історія античних часів демонструє нам зв'язок володіння грошима з людським наславством, конкурентними відносинами, які ще не вважались такими непристойними й виявлялися в багатьох діяннях героїв того часу. Грецькі правителі намагались направити честолюбство заможних людей на користь суспільній меті для того, щоб вони використовували багатство, яке виставляють напоказ для прославлення богів і міст.

А період середньовіччя в повну силу озвучив ідею гріховності грошей, жадібності та грабіжництва. Але сила цього звучання не в останню чергу пов'язана з обставиною, що людина тієї епохи з пристрасною енергією виявляла в своєму житті прагнення до благ, володіння багатством та владою. Прикметна риса епохи середньовіччя, яка дивує багатьох дослідників, – це фантастичний за своїми масштабами перерозподіл багатств.

Розгляд грошових відносин як системоутворюючих для будь-якої держави наближає до розуміння їх ролі в зміні свідомості та поведінки людей. У сучасному суспільстві гроші виконують не тільки економічні, але й соціальні та культурні функції. Звичайно, вони використовуються для отримання інших цінностей, але сучасна культурна епоха перетворює їх на самоціль, вони набувають абсолютної цінності. Циркуляція грошей регулюється не тільки економічними, але й великою мірою соціальними та психологічними законами, у той час, як більшість економічних теорій не враховують цей аспект. Дослідженням проблеми грошей та ставлення до них з психологічної точки зору займалися Дейнека О.С., Ділігенський Г.Г., Душацький Л.Є., Журавльов А.Л., Позняков В.П., Агєєв А.І., Лебедева Н.М. та інші [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Особливості виявлення соціальної цінності грошей залежать не тільки від національного менталітету, а й від соціальних характеристик її конкретних носіїв – індивідів, у тому числі віку людини, її приналежності до певного покоління.

До *факторів*, які впливають на макроекономічне ставлення до грошей, належать стать; вік; соціальне оточення; економічне становище; особистісні характеристики і т.п. [2].

Деякі автори, котрі досліджують проблему грошей, багатства та бідності, роблять визначення багатих людей саме на основі матеріального критерію. Зображуючи ситуацію багатих верств населення в Росії, вони виділяють «початкову точку» багатства – це місячний прибуток від 1500 доларів (у регіонах – 1000 доларів) та володіння нерухомістю вартістю від 150000 доларів [10].

У сучасній культурі словосполучення «багата людина» має негативні змістовні відтінки. Згідно з дослідженням Ємельянова Є.Н. та Поварніцина С.Є., на спровоковане питання «багаті люди: які вони?» експериментатори отримали такі відповіді: «жадібні», «самовпевнені», «товсті» тощо. Тобто дослідники спровокували респондентів на створення образу такого собі класичного буржуа. Інше питання звучало так: «Люди, які змогли заробити багато грошей: які вони?». Воно дало такі відповіді: «удачливі», «заповзятливі», «працелюбні», «гідні поваги» [11].

Сьогодні в Україні заможна людина опиняється в пастці суспільної свідомості, коли, з одного боку, бути такою як вона – це погано, тому що це тісно пов'язано з культурним засудженням жадібності й самовдоволення, а з іншого, «просто» заробити багато грошей – це добре та правильно. Очевидно, такий подвійний «стандарт» соціальної оцінки буде ускладнювати процес самокатегоризації багатих і відіб'ється в їх ідентифікаційних структурах.

Заможні люди в нашій країні з'явилися та сформувалися із різних соціальних верств і є явищем неоднорідним. Час їх існування ще дуже невеликий, а стиль життя та споживання тільки складається.

На наших очах відбувається розподіл на багатих та бідних. Питання становлення багатих дуже складне. У суспільствах зі стабільною економікою, з багатотисячними традиціями існування фінансового розшарування до співіснування багатих і бідних ставляться як до чогось звичного та природного. У нас же за останні десятиліття формувалися величезні статки при катастрофічному зубожінні населення. Тому негативне ставлення до багатіїв визначається думкою, що багатства зароблені нечесним шляхом. До того ж психіка людей не встигає пристосовуватись до змін. Мабуть, тільки нові покоління, які застануть вже розшарований світ, ставитимуться до багатих спокійно та нейтрально.

Існує навіть такий вираз: «Легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти в Боже Царство». Звідки взявся такий дивний образ – верблюд, який проходить крізь вушко голки? Назву «Вушко голки» мали одні з міських брам у стародавньому Єрусалимі. Брами справді були дуже вузькими. Верблюд крізь них все ж таки міг би пройти. Проте це було б неможливо, якщо б він був надмірно навантажений тюками з речами.

Якщо сприймати цей образ у контексті історичних реалій, то стає очевидним: перешкодою духовному зростанню є не будь-який статок, а лише надмірний. Найбільш точно ілюструє це твердження вислів, що належить давньогрецькому філософу Солону: «Бути я багатим хочу, але нечесно багатством володіти не бажаю...». І сьогодні, через дві з половиною тисячі років, будь-хто з нас може повторити ці слова, не поступаючись власною гідністю. Врешті-решт, і простий

здоровий глузд підказує: якщо йдеться про гроші, то краще, коли вони є, ніж коли їх немає. Не треба засуджувати людину за бажання їх мати. Але чому для багатьох це бажання здійснюється лише тією мірою, якої зовсім недостатньо для задоволення? Ніщо так справедливо не розподілено між людьми, як розумові здібності: кожен задоволений тим, що має. І ніщо не розподілено так несправедливо, як гроші: їх майже ніколи не буває достатньо й завжди менше, ніж у когось іншого. Однак якщо всі ми так справедливо наділені розумом, чому ж він є недостатнім для того, щоб заробити достатньо грошей? Чому так багато бідних навколо? Ці судження описують не стільки реальне становище, скільки наше уявлення про нього. А це уявлення лише посередньо пов'язане з тим, чим ми володіємо. Бідність – категорія не стільки економічна, скільки психологічна. І в цьому сенсі з нею важко боротися [12].

Матеріальне становище людини впливає на її образ в очах інших людей. Багаті люди сприймаються як щасливі, здорові, пристосовані. Бідні ж – нещасливі й непристосовані, ледачі. Вони складають більшу частину населення світу. Діапазон ставлення до бідних починається від повного презирства, ненадання ніякої допомоги для підтягування їх становища до певних сприйнятливих стандартів (соціальні програми, фонди, благодійність). Причому до здійснення соціальних програм більш схильні багаті країни та люди, а в бідних країнах із великою кількістю нуворішів ставлення до нужденних презирливе й нещадне.

Із загальної маси бідних слід виділяти три категорії. Перша – це люди певного психічного складу, які за своєю природою є мінімалістами й ледарями. Вони працюють лише заради заробітку, який часто є одноденним, ситуативним. Другу категорію складають люди, які в силу певних об'єктивних обставин не можуть заробляти гроші. Це люди з фізичними чи психічними вадами. І, нарешті, третя категорія – це майстри своєї справи, яким держава платить дуже мало за зроблену працю. У відкритих суспільствах неминуче виникає ситуація, яка має назву «втеча мізків». Людина знає собі ціну й хоче заробляти згідно своєї кваліфікації. Не знаходячи цього в себе в країні, вона виїжджає за кордон.

Побоювання як основне відчуття, що супроводжує процес заробляння багатства, є одним із головних для сьогоденних бізнесменів. Іноді багатство є джерелом негативних переживань, подолати які можна через реальну або декларовану готовність до необмежених витрат. Символічно знищуване таким чином багатство, з одного боку, знижує тривожність, а з іншого – дозволяє отримати зовнішні підтвердження свого соціально-економічного статусу.

Треба сказати, що й у стабільних суспільствах ставлення до новачків-багатіїв традиційно негативне. Так, у старовинній Росії їх могли через недовіру не приймати до купецького зібрання. Найменшою довірою користувалися майстри робити гроші з повітря – банкіри. Більше довіряли купцям, але найбільш поважними були промисловці. Останні, доречі, витрачали великі кошти на піклування про робітників, на навчання та лікування їх дітей і навіть перевезення їх на дачу. Цим вони створювали собі імідж шанованої людини, до грошей якої також ставились із повагою.

Багатство та пов'язана з ним свобода потрібні багатим людям для створення навколо себе певного середовища (стилю споживання та міжособистісних контактів), для виконання своїх зобов'язань перед близькими, для забезпечення себе цікавим життям, що буде насичене враженнями та розвагами.

За даними досліджень Белінської Є.П., сьогодні багаті люди мають можливість насамперед не тільки свободи від необхідності вирішувати домашні проблеми, пов'язані з побутом, але й демонструвати бажання внутрішньої свободи й самодостатності. Уміння дозволяти самому собі вільно користуватися своїм життям (іншими словами, поводитися в багатьох ситуаціях іраціонально, з опорою на власні почуття, а не на соціально задані оцінки та думки) – це той життєвий принцип, який стоїть для респондентів за декларацією прагнення до задоволення. Не випадково, характеризуючи стилістику своєї споживчої поведінки, ці респонденти вважають «дорогі речі» не синонімом престижу чи атрибутом високого матеріального становища. Вони, як правило, виступають у семантичному зв'язку з поняттям свободи, і тоді типовим стає, наприклад, вислів: «Розкіш вільного вибору» – як характеристика і стилю життя в цілому, і стилю споживання зокрема [13].

Особистісними індикаторами економіко-психологічної адаптованості, зокрема матеріального благополуччя, є внутрішній локус контролю, існування часової перспективи в економічній поведінці, висока й адекватна самооцінка та переважання мотиву досягнення успіху над мотивом уникнення невдач.

Проте багатство не завжди пов'язане з переживанням щастя, саме тому з'явилася фраза «багаті теж плачуть». Багатство, високий прибуток, знімає одні проблеми та породжує інші.

Виявляється, збільшення грошей зрушує вісь тривоги до інтерперсональних параметрів. Достаток, звільнюючи людину від фінансово-економічних проблем, підсилює її переживання в галузі внутрішньоособистісних, характерологічних проблем, які набагато гірше вирішуються за допомогою грошей.

Деякі люди називають бажання заробляти гроші жадібністю. Але цілком природно бажати чогось кращого, красивішого, більш веселого. Отже, люди, щоб задовольнити свої бажання, заробляють гроші. Вони хочуть мати гроші заради тієї радості, яку на них можна придбати. Але радість, яку приносять гроші, часто мала, і людям потрібно ще більше грошей для більшої радості, більших задоволень, більшого комфорту, більшої безпеки. І люди працюють і працюють, вважаючи, що гроші заспокоюють їх душі, які роздирає страх та бажання. Але гроші не можуть цього зробити.

Гроші не залишають байдужим нікого. Дехто впевнений, що якби в нього було більше грошей, то й життя було б набагато кращим, і він міг би стати щасливим. Інші, ті, в кого багато грошей, постійно стурбовані тим, як знайти їх ще більше, як їх витратити й не загубити.

У бідних людей зовсім інші проблеми, ніж у багатих, проте сімейні конфлікти, спричинені грошима, у різних соціально-економічних прошарках часто є дуже схожими. Для більшості людей гроші так міцно вплетені в життя, що пов'язані з ними проблеми впливають на здоров'я та інтимні стосунки, на відносини з дітьми та батьками.

Гроші – це не просто готівка, яка дозволяє нам купувати різні речі. Маючи гроші, можна купити освіту, здоров'я, безпеку. Можна купити час, щоб насолоджуватися красою, мистецтвом, спілкуванням із друзями, подорожами. Маючи гроші, ми допомагаємо тим, кого ми любимо, і надаємо своїм дітям більше можливостей. Маючи гроші, можна купувати товари та послуги або придбати таку можливість на майбутнє для своїх нащадків. Справедливий розподіл грошей у родині та в суспільстві забезпечує всім рівні можливості. У психологічному сенсі гроші сьогодні є символом багатьох життєвих цінностей: матеріальних благ, освіти, здоров'я, краси, розваг, любові та справедливості.

Проте з іншого боку, гроші нерідко приносять більше нещастя, ніж радості. Людина може відчувати постійний психологічний дискомфорт від того, що, порівнюючи себе з іншими, заробляє дуже мало, або боїться, що через відсутність грошей їй чи її дітям буде погано. Отже, гроші – символ не тільки можливостей, але й коріння багатьох психологічних стресів для особистості.

Таким чином, гроші сьогодні є неодмінною частиною не тільки економічного, але й особистісного життя. Однак майже у всіх прошарках суспільства існує загальне табу на будь-які розмови про особисте ставлення до грошей. Вважається поганим тоном говорити про те, що скільки коштує, хто скільки заробляє та в кого скільки грошей. Тому гроші дуже рідко є темою відкритого обговорення між батьками й дітьми, братами й сестрами, друзями та навіть, між терапевтом і клієнтом. І це ще одна сучасна психологічна особливість грошей.

Взагалі, психологічна сутність грошей виявляється через ставлення особистості до них. Наприклад, гроші можуть бути допоміжним символом кохання чи символом насилля – все залежить від того, як ними користуються.

Крім того, гроші є загальним засобом, за допомогою якого людина намагається задовольнити свої потреби. І в цьому сенсі треба сказати, що людина не тільки намагається їх задовольнити, але й створює сама нові об'єкти для бажання чи придбання. Гроші і є тим, що задовольняє ці бажання. Жага до грошей – це штучна потреба, яка уособлює в собі всі інші штучні потреби – бути стрункою, привабливою та сексуальною (а не просто красивою та здоровою); бути впливовим і викликати загальне захоплення (а не просто мати гарну роботу); мати відомих і багатих знайомих (а не просто спілкуватися з друзями).

Усе це – штучні потреби, і символічна жага грошей уособлює в собі велике бажання їх задоволення. Для отримання всіх цих речей деякі пропонують взамін свій час, своє кохання, своє тіло, свій душевний спокій.

З точки зору Маданеса [14], із накопиченням багатства зникає турбота про «хліб насущний». Але... з'являється турбота про свою безпеку. З'являється бажана власність. Але... Приходить страх її загубити. Розширюються можливості для проведення вільного часу. Але... Не залишається часу на відпочинок. Багатій людині стають доступними будь-які медичні послуги, будь-які форми профілактики та оздоровлення. Але... саме багаті частіше за інших страждають від стресу. Усе їх життя – це постійне випробування на міцність. Не всі витримують це випробування. У результаті тривалість життя в багатих людей не більше, ніж у менш забезпечених

громадян. І ті, й інші помирають приблизно в один і той же час від одних і тих же хвороб. Раку та інсульту байдужий вміст вашого гаманця.

Багатій людині легко притягувати до себе людей подарунками, смачною їжею, захистом. Самолюбству лестять постійні знаки уваги від оточуючих. Але... завжди існує сумнів – цінують тебе чи твоє багатство?

Врешті-решт гроші дійсно дають владу, надають суспільної ваги. Але... Вони не додають особистісних чеснот.

Отже, гроші сьогодні виконують багато економічних і психологічних функцій. Крім того, гроші – це різновид енергії, рушійна сила нашої еволюції. Така ситуація виникла в ході розвитку суспільства досить нещодавно; так було не завжди. У минулому таким джерелом енергії, яке забезпечувало взаємодію між людьми, були земля та свійські тварини, або раби чи природні ресурси (вода, сіль, залізо). І хоча люди завжди використовували головним джерелом енергії щось одне – одну річ чи природний ресурс – ніщо з цих речей або ресурсів не змогло перетворитися в той колосальний механізм, яким у наш час є гроші – єдине, що пронизує всі сторони людського життя і є основним елементом сучасної культури.

Література

1. Малахов С.В. Основы экономической психологии: Уч. пособие / С.В. Малахов // Под общ. ред. Задорожнюка И.В., М., 1992. – 236с.
2. Дейнека О.С. Экономическая психология: учеб. пособие / О.С. Дейнека. – СПб: Изд.-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 160с.
3. Дейнека О.С. Динамика макроэкономических компонентов образа денег в обыденном сознании / О.С. Дейнека // Психологический журнал, 2002, – т. 23, №2. – С.36-46.
4. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Г.Г. Дилигенский. М., 1996. – 216с.
5. Душацкий Л.Е. Ценностно-мотивационные доминанты российских предпринимателей / Л.Е. Душацкий // Социс, 1999, №7, С.91-94.
6. Журавлев А.Л. Взаимодействие социально-психологических и социально-экономических феноменов в изменяющемся обществе / А.Л. Журавлев // Под ред. А.Л. Журавлева, Е.В. Шороховой. – М., 1999. – 187с.
7. Позняков В.П. Психологические отношения и деловая активность субъектов экономической деятельности в условиях разных форм собственности / В.П. Позняков // Психологический журнал, 2000. – т. 21. – №6. – С. 43-50.
8. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры / А.И. Агеев. – М., 1991. – 195с.
9. Лебедева Н.М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века / Н.М. Лебедева // Психологический журнал, 2000. – т. 21. – №3. – С. 73-88.
10. Григорьев Л.М. Средний класс в России: количественные и качественные оценки / Л.М. Григорьев, Т.М. Малева. – М., 2000. – 243с.
11. Емельянов Е.Н. Психология бизнеса/ Е.Н. Емельянов, С.Е. Поварницын. – М., 1998. – 187с.
12. Степанов С.С. Человек при деньгах. Психология достатка. / С.С. Степанов. – СПб: Питер: Питер бук, 2001. – 151с.
13. Белинская Е.П. Богатые современной России: в поисках идентичности / Е.П. Белинская // Психологический журнал, 2004. – Т.6., №7. – С. 157-167.
14. Маданес К., Тайное значение денег / К. Маданес / Пер. с англ. А.Д. Иорданского. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 192 с.